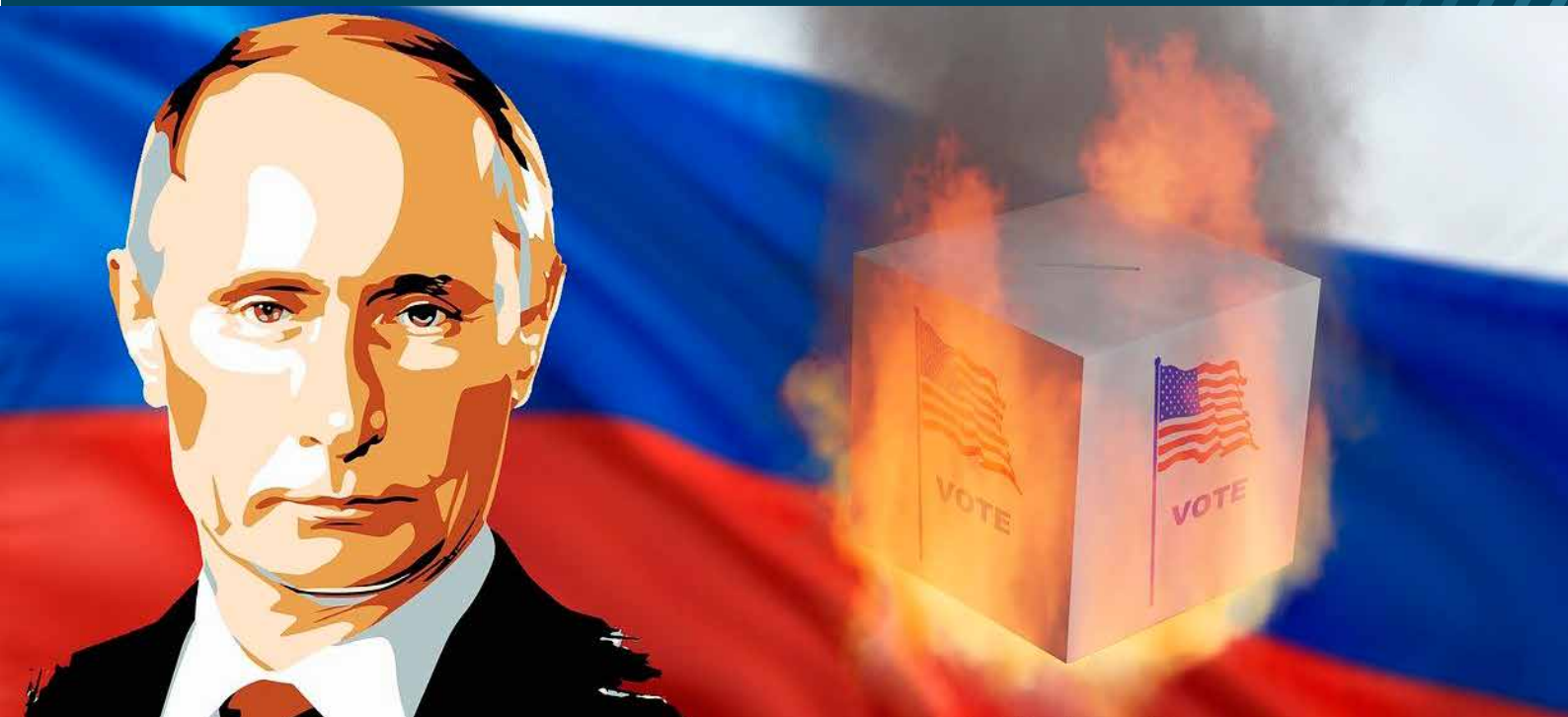

קריקטורה של פוטין. מקור: PIXABAY

תפקידם של ארגונים אזרחיים בבלימת התערבות זרה חשאית בתהליכים דמוקרטיים

דוד סימן טוב ועמוס הרביץ

בשנים האחרונות אנו עדים לניסיונות של גורמים זרים להתערב בשיטה הדמוקרטית ולהשפיע באופן חשאי על תהליכי בחירות. ניסיונות אלה מבוצעים, למשל, תוך שימוש ברשתות החברתיות, שמאפשרות קשר ישיר עם אזרחים. דוגמה לכך ראינו בבחירות לנשיאות ארצות הברית בשנת 2016 ובמקרים נוספים. לצד זאת קיימות גם תופעות של הקצנה מכוונת של השיח, רידוד, מסגור בצורה מטעה ושימוש בפייק ניוז על ידי שחקנים פנימיים שהם חלק מהשיח הפוליטי הפנימי, אך באלו לא נעסוק במאמר זה.

מדינות רבות הבינו את חומרת התופעה, ובהתאם לתפיסת האיום הן מפעילות גופים רלוונטיים וכלים שבידיהן, בין באמצעות חקיקה, טכנולוגיה, בין באמצעות גופי ביטחון ומודיעין ובין ביצירת צוותים משולבים להתמודדות. אולם המדינה מוגבלת ביכולתה לספק את המענה המלא, ולכן במדינות רבות בעולם נדרש לאתגר גם ארגונים אזרחיים, שעומדים במוקד מאמר זה. במאמר זה נתמקד בתפקיד הארגונים האזרחיים וביחסי הגומלין שלהם עם הממשל בהתמודדות עם איום ההשפעה הזרה על תהליכים דמוקרטיים. תחילה נציג את הבעיה האסטרטגית ואת הגורמים הממשלתיים אשר נותנים מענה. לאחר מכן, לאור ההבנה בדבר החסמים בהתמודדות המדינה עם האיום, נסקור את היתרונות הגלומים בארגונים האזרחיים ואת הכלים העומדים לרשותם לצורך מתן מענה. בהמשך מובאים מספר מקרי בוחן להבנת השוני בגישות להתמודדות, אשר טמון ביחס בין הממשל לארגונים האזרחיים. לבסוף נציג מסקנות בנושא.

מילות מפתח: פייק ניוז, בחירות, דמוקרטיה, חברה אזרחית, השפעה זרה

מבוא

מערכות בחירות מהוות נקודות תורפה וניתנות לניצול משום שהשיח הפוליטי במהלכן מגיע לקיטוב מרבי והרגישות החברתית גבוהה במיוחד.

התערבות זרה חשאית בתהליכים דמוקרטיים כאתגר אסטרטי

השפעה זרה על תהליכים דמוקרטיים – חלקה גלויה וחלקה חשאית – אינה עניין חדש. ניתן היה לראות זאת למשל בעת המלחמה הקרה בין ארצות הברית וברית המועצות, שבמהלכה ניסיונות השפעה היו חלק מהותי במאבק בין הצדדים. עם זאת, התקופה הנוכחית ובמסגרתה המדיה החברתית והיכולות הנגזרות במרחב הדיגיטלי מאפשרות להעצים מהלכי השפעה שתכליתם לערער מדינות דמוקרטיות (ברון וסימן טוב, 2019). התערבות זרה בשיח הציבורי מושפעת מהיחסים ומהאינטרסים בזירה הבינלאומית, ותכליותיה הן להשפיע על מדינות זרות; להחליש את החוסן החברתי של כל מדינה; ואף להטמיע מסרים בציבור, ודרכו להשפיע על המערכת הפוליטית. ההתייחסות לתופעה זו בתחום היחסים הבינלאומיים נקראת "עוצמה חדה", העוסקת בהשפעה מדינתית על המערכת הפוליטית של מדינות אחרות בדרכי מניפולציה, לצורך יצירת בלבול וחוסר אמון במדינה המותקפת (Walker, 2018).

התערבות זרה בשיח הציבורי מופעלת במספר מישורים ותוך שימוש במגוון דרכים כגון הפצת דיסאינפורמציה, מסגור מניפולטיבי, פנייה לרגש ועוד. היא באה לידי ביטוי בסביבה המדינית-דיפלומטית, במרחב התקשורתי הגלוי, בשיח הפוליטי ובאופן חשאי. במאמר זה אנו מפנים את הזרקור להתערבות חשאית המתבצעת בעיקר ברשתות החברתיות. מניעת התערבות זרה חשאית נדרשת לצורך מניעת פגיעה בהליך דמוקרטי כדוגמת מערכת בחירות, שבמסגרתה יצירת מצג שווא של שחקנים ומסרים שאינם אותנטיים, החותרים לשסות את הציבורים אלו באלו, להעמיק את חוסר האמון בשיטה הדמוקרטית או לקדם מועמדים ומפלגות באופן מלאכותי.

התערבות בשיח הדמוקרטי ויצירת ספק אפשריים בכל עת, אולם קיימים מועדים הנחשבים לרגישים יותר, ואשר בהם מתאפשר לייעל את ההשפעה ולהעצימה. כך למשל, מערכות בחירות מהוות נקודות תורפה וניתנות לניצול משום שהשיח הפוליטי במהלכן מגיע לקיטוב מרבי והרגישות החברתית גבוהה במיוחד.

דוגמה בולטת להתערבות זרה חשאית במערכות בחירות היא ההתערבות הרוסית בבחירות לנשיאות

בשנים האחרונות, נוכח התחזקות הרשתות החברתיות, עלו בהיקפם ובעוצמתם ניסיונות השפעה זרים חשאים על תהליכים דמוקרטיים במערב. קיימים אומנם ניסיונות השפעה גלויים בין מדינות שונות, בדמות מהלכים דיפלומטיים גלויים, אשר בהם לא נעסוק במאמר. לעומתם, במהלכים חשאים זהות המוציאים לפועל אינה ידועה והמטרות האמיתיות של הפעילות אינן מוצהרות, ולכן אלו מהווים אתגר לשיח הדמוקרטי הנשען על שקיפות וחופש של רעיונות.

מטרות השפעה זרה חשאית על מדינה כוללות פגיעה בלכידות החברתית, יצירת לחץ על מקבלי ההחלטות, פגיעה בהליך קבלת ההחלטות והעצמת חוסר האמון במוסדות השלטון ובתהליכים דמוקרטיים. במדינות רבות במערב התגבשה הבנה כי אתגר זה, אשר בא לידי ביטוי למשל בהתמודדות עם הפצת דיסאינפורמציה ברשתות החברתיות, מחייב מענה שיגן על דמוקרטיות מערביות מפני ניסיונות השפעה זרים, וזאת לצד שמירה על חופש הביטוי והערכים הדמוקרטיים.

המאמר עוסק בהשפעה חיצונית חשאית על המערכת השלטונית ועל התהליך הדמוקרטי בכללותו, אולם ההפרדה בינה לבין השפעה של גורמים פנימיים אינה חדה. לעיתים, גורמים פנימיים מהדהדים מסרים שמקורם מן החוץ – מדעת או מבלי דעת – ולכן ההתמודדות עם האתגר מחייבת להביא זאת בחשבון. במאמר לא נתייחס למסרים שמקורם במערכת הפוליטית הפנימית (לרבות דיסאינפורמציה) כאל אתגר אסטרטי, ואנו מתמקדים בניסיונות ההשפעה מבחוץ שמאחוריהם עומדת מדינה, או בדרך כלל מעצמה.

לאתגר ההשפעה הזרה ניתנים מענים מסוגים שונים, אשר על פי רוב מתבססים על מנגנונים מדינתיים שתכליתם להגן הן על הדמוקרטיה ועל הגינות ההליך הדמוקרטי והן על תאגידי המדיה החברתית, אשר בשנים האחרונות – בעקבות ביקורת שספגו – החלו לצאת נגד התערבות זרה במערכות בחירות. במאמר זה נבחן את חלקם של ארגונים לא-מדינתיים בהתמודדות עם התופעה, הואיל ובמקרים רבים הם משוחררים ממתחים ומלחצים המשפיעים על גורמים ממלכתיים בהתמודדות עם האיום.

תחילה נסקור את הספרות הקיימת. בחלק השני נציג את מאפייני ההתמודדות של הגורמים האזרחיים עם התופעה, ובאמצעות מספר מקרי בוחן נציג זווית שונה מעט על התמודדותם של הגורמים האזרחיים עם האתגר. את המאמר נסכם בניתוח מקרי הבוחן ובהצגת עיקרי התובנות והמשמעויות.

ושהקמפיין של טראמפ הדהד מסרים שמקורם בפעילות הרוסית (Mueller, 2019).

אסטרטגיה מדינתית להתמודדות עם השפעה זרה

בהתמודדות עם מבצעי השפעה ניתן לזהות ארבעה מרכיבים: התוקף עצמו; המסרים שהוא מעוניין להפיץ; הפלטפורמות שבהן הוא בוחר לפעול להפצת המסרים; וכן החברה הנתקפת. נוסף על כך קיימים שחקנים במדינה הנתקפת – כמו כלי תקשורת או שחקנים פוליטיים או ישויות במדיה החברתית – אשר משתפים פעולה (לעיתים מבלי דעת) עם השחקן המשפיע ומהדהדים בשיח הפנימי מסרים ורעיונות חיצוניים. לכן, ההתמודדות עם השפעות זרות יכולה להתבצע ברמת תוכן המסרים (תקיפת התוכן), ברמת השחקן (פגיעה בשחקן), ברמת הפלטפורמה (חסימת המסר) או בחוסן הציבור המותקף. כמו כן, ניתן להתמודד בכל הרמות במקביל ובאופן משולב (AEP, 2019). כל אלו יבואו לידי ביטוי (במלואם או מקצתם) בכל אסטרטגיה להתמודדות המצויה בספרות הקיימת בנושא.

ראוי לציין בהקשר זה את מחקרם של הלמן וואגנסון (Hellman & Wagnsson, 2017) המצביע על ארבע גישות שונות להתמודדות המדינה (ברמת השלטון וכליו) עם דיסאינפורמציה רוסית:

- גישת ההתעמתות – confronting – במרכז הפצת נרטיבים נגדיים לנרטיבים המוחדרים לשיח.
- גישת הנטרול באמצעות חיזוק הנרטיב הלאומי – naturalizing – שואפת לייצר נרטיבים חיוביים בעיקר על ידי המדינה וליצור דימוי חיובי על מנת לזכות באהדת הציבור.
- גישת החסימה – blocking – הגנה באמצעות חסימת נרטיב של מדינה אחרת. הפעילות של המדינה החוסמת מוגדרת כ"סלקציה" של המידע שמפיץ האויב, כלומר מניעת גישה של הציבור אל מידע שמפיץ אותו אויב, כמו חסימת ערוצים או אתרים.
- גישת ההתעלמות – ignoring – היעדר תגובה, תוך התעלמות ממה שנראה כסיפור כוזב ומניפולטיבי. מודל זה מבוסס על האמונה שלדמוקרטיה איתנה יש מספיק אמצעים להתמודד עם מניפולציה חיצונית על מידע.

בהתמודדות עם התערבות זרה נוקטות מדינות מערביות מספר כיווני פעולה משלימים ומשולבים ליישום הגישה הנבחרת:

- ראשית – הגדרת האיום כאיום ביטחוני והתארגנות בהתאם. כך למשל, מדינות אשר שמות דגש על תפיסת ההשפעה הזרה כמאיימת על הביטחון הלאומי,

ארצות הברית בשנת 2016. ההתערבות הרוסית הייתה מבצע השפעה שחתר תחת הדמוקרטיה האמריקאית, והיא נועדה לא רק להטות קולות ממועמד אחד לאחר אלא להביא, בין היתר, להעמקת הקיטוב בחברה האמריקאית ולהשפעה על זהות הנשיא באמצעות קמפיין דיסאינפורמציה ברשתות החברתיות. לתכלית זו אורגנו הפגנות בפועל של מיעוטים שונים, אלו כנגד אלו (Abrams, 2019; Mckew, 2018).

במדינות מערב אירופה היעד של מבצעי השפעה רוסיים הוא כלל האוכלוסייה ולא התמקדות בקבוצה ספציפית באוכלוסייה, וזאת במטרה לערער את האמון במוסדות הדמוקרטיים. מבצעי ההשפעה הרוסיים במערב אירופה מכוונים להעצמת מגוון השסעים החברתיים, תוך ניצול הערכים הליברליים ומגוון הדעות, המרחיבים מאוד את גבולות השיח הציבורי ומאפשרים הסרת מגבלות המקשות על התערבות והשתתפות פעילה. ניסיונות ההתערבות של רוסיה במשאלי עם – בשאלת היפרדות בריטניה מהאיחוד האירופי ("הברקזיט") ובשאלת היפרדות חבל קטלוניה מספרד – ממחישים זאת (Legucka, 2020; Pew) (Research Center, 2018).

בשונה מההתערבות בארצות הברית ובמערב אירופה, במדינות מזרח אירופה חלק ממבצעי ההשפעה הרוסיים כונו כלפי קבוצות דוברות רוסית. זאת לשם העמקת הפילוג בין קבוצות אלו לבין הממשל, כאשר המטרה היא חיזוק האינטרסים של קבוצות אלה, וכן ליצירת השפעה על הממשל או שיתוקו, כפי שרוסיה ניסתה לבצע בליטא ובלטביה (Helmus et al., 2018). כחלק מהדיון בהתערבות זרה, יש הטוענים כי לא ניתן להפריד בין השפעה זרה לבין השפעה פנימית בשל המעורבות של גורמים פנימיים בתהליך ההשפעה הזרה, בין במודע ובין שלא במודע, ומכיוון שגם המרחב הדיגיטלי עצמו מאפשר את טשטוש הגבולות בין מדינות ובין ה"פנים" ל"חוץ" (קופרוסר וסימן טוב, 2018). השפעות זרות מתאפשרות גם בזכות שחקנים פנימיים אשר מאפשרים להן לחדור. לפיכך, השפעות פנימיות מושפעות מהשפעות חיצוניות, כאשר שחקנים פוליטיים פנימיים עושים שימוש במסרים שמקורם בשחקנים חיצוניים לצורך השפעה ציבורית. כך למשל עשו שחקנים פנימיים שימוש במסרים חיצוניים, שמקורם בהתערבות הרוסית בבחירות לנשיאות ארצות הברית ב־2016, לצורך השפעה פנימית. במסגרת זו, על פי דוח מולר אשר חקר את ההתערבות הרוסית, נשיא ארצות הברית קיבל בברכה את ההתערבות הרוסית והשתמש בה לקמפיין הפוליטי שלו. בדוח נטען כי החקירה זיהתה מספר קשרים בין הממשל הרוסי לבין קמפיין טראמפ,

יתר על כן, היעזרות בארגוני ביטחון ומודיעין וחשיפת מבצעי השפעה על ידי המדינה עלולות להיחשב מהלכים המנוצלים לצרכים פוליטיים (K.N.C, 2020). נקודה זו מחזקת את החשש בציבור מכך שהמדינה — באמצעות ארגוני המודיעין שלה — תנסה לקבוע "מהי האמת" ולא תאפשר שיח דמוקרטי ופולריסטי (Baron & Crootoof, 2017). דוח ועדת המודיעין הבריטית שפורסם ביולי 2020 ממחיש טענה זו ומציין את חוסר הרצון של המודיעין הבריטי לעסוק בנושא ההשפעה הזרה. זאת מאחר שהם טוענים כי השמירה על טוהר ההליכים הדמוקרטיים במדינה אינה בעדיפות ראשונה מבחינתם, וכי גופים אחרים אמונים על הטיפול בנושא. עוד מצוין בדוח שגם כאשר הנושא הגיע לפתחם, גופי המודיעין נמנעו מעיסוק בנושא וראו בו "תפוח אדמה לוהט" (Intelligence and Security Committee of Parliament, 2020).

התמודדות של ארגונים אזרחיים עם התערבות זרה חשאית במערב מהם ארגונים אזרחיים?

ארגונים אזרחיים מוגדרים כארגונים או מיזמים של החברה האזרחית העוסקים בהגנה על תהליכים דמוקרטיים, או לפי משנתו של ברט שפר (Schafer, 2018), אלו ארגוני חברה אזרחית שנותנים את המענה הדמוקרטי הנדרש לדיסאינפורמציה. מאמר מטעם מכון המחקר RAND ממפה כלים אינטרנטיים שונים המשמשים למאבק בתופעת הדיסאינפורמציה, אשר מקורם בארגוני חברה אזרחית שמפתחים כלים בעלי ערך חברתי ללא כוונת רווח. המימון לארגונים אלו מגוון ומגיע מעמותות, מכונים, יוזמות, ארגונים לא־ממשלתיים, מוסדות חינוך פרטיים ותרומות פרטיות (Kavanaugh et al., 2020).

ההתייחסות לארגונים אזרחיים במאמר זה שונה מעט, מכיוון שההגדרה של חברה אזרחית או ארגונים ללא מטרת רווח אינה קולעת לכלל הארגונים העוסקים בנושא ההשפעה הזרה והחשאית. יש ביניהם שאינם ארגונים ללא מטרת רווח, אשר גם הם תורמים — או עשויים לתרום — להתמודדות עם השפעות זרות. ההגדרה המרחיבה שבה אנו עושים שימוש במאמר כוללת מיזמים וארגונים שונים פרטיים, עסקיים וארגוני חברה אזרחית, הרלוונטיים להתמודדות עם מבצעי השפעה ודיסאינפורמציה. בהתאם, הארגונים הנכללים בהגדרה זו מתמקדים במספר פונקציות (שאותן זיהינו) של המענה — זיהוי, מחקר, חינוך והסברה — ונדרשים לעמוד בשני תנאים: לעסוק בהשפעה זרה ודיסאינפורמציה; וכן שהתוצרים שהם מייצרים יהיו נגישים לכלל האוכלוסייה. יש לציין כי תחום החינוך

כדוגמת ארצות הברית, בוחרות להפעיל את מנגנוני הביטחון והמודיעין שלהן מולה (Scott, 2019). במסגרת היערכות משרדי הממשלה יש התארגנויות של הגורמים השונים במדינה לקראת מערכת בחירות, לכדי התמודדות מתואמת וסינרגטית. כך למשל הוקם ערב הבחירות בישראל בשנת 2019 "צוות בחירות מיוחד" בהשתתפות גורמים מדינתיים ממערך הסייבר הלאומי, שירות הביטחון הכללי, צה"ל, המשטרה והפרקליטות. בחלק מהמדינות משתתפים בצוותים כאלה נציגי ציבור ואף חברות פרטיות.

- אפשרות אחרת מצויה בפן המשפטי־חוקי — המדינה יכולה לקדם חקיקה, לשפוט ולהעניש את אלו שהפעילו מבצעי השפעה, וכן ליצור רגולציה ולחץ לשינוי אצל תאגידי הרשתות החברתיות, כך שיפעלו מול מבצעי ההשפעה. כך למשל נחקק בצרפת חוק שנכנס לתוקף ב־2018, שמטרתו למנוע הטיית מידע והשפעה זרה, בדגש על הרשתות החברתיות (French Government, n.d.). בסינגפור נחקקו שני חוקים בשנת 2019 — חוק להגנה מפני תרמיות רשת וחוק נגד הטיית מידע — האוסרים על תקשורת הכוללת מידע שקרי והטעיית הציבור בנוגע לעובדות (Singapore Legal Advice, 2020).
- דרך התמודדות נוספת היא בתחום חינוך והסברה לציבור, במטרה להגביר מודעות בדבר האיום ולשפר את האוריינות הדיגיטלית ואת הצריכה הביקורתית של התקשורת, שהיא תווך מרכזי שבו מועבר חלק עיקרי מהדיסאינפורמציה. דרך זו סותרת את תוכן הדיסאינפורמציה ומציגה אותה כשקרית בפני הציבור. בתוך כך קיימים מיזמים שונים המעבירים לציבור מידע מגובה בעובדות, תוך שלילת המידע השקרי המופץ בשיח הציבורי, ומעוררים מודעות ציבורית לאיומי הדיסאינפורמציה וההשפעה (המלצות צוות חשיבה בין־ארגוני, 2018). יצוין כי חינוך והסברה לציבור יכולים להתבסס על יוזמה מדינתית או על יוזמה של ארגון אזרחי (ראו בהמשך).

עד כה פירטנו את רכיבי האסטרטגיה והגישות האפשריות של המדינה במתן מענה לאתגר. אולם המדינה מוגבלת במידה מסוימת בהתמודדות עם אתגר זה, משום שהתערבותה בתוכני השיח הפוליטי או מניעת גישה לאינטרנט עלולה להוות פגיעה בחופש הביטוי. זאת ועוד, כאשר המדינה עושה שימוש בגופי הביטחון לצורך חשיפה וסיכול מבצעי השפעה, הדבר נתפס בעיני חלקים בציבור כפגיעה בחופש הביטוי ובפרטיות, משום שהוא כרוך לעיתים בניטור השיח הפנימי ובבחינה של גורמים פוליטיים, החורגים מסמכות גופים אלה (סיבובי ושוקר, 2018).

להתמודד עם השפעות זרות. לפיכך, תאגידים אלו אינם נכללים בהגדרה ובדין במאמר זה.

לארגונים אזרחיים מספר יתרונות בהתמודדות עם התופעה של השפעה זרה חשאית: ראשית, ארגונים אזרחיים משוחררים מטענות בדבר התערבות בחופש הביטוי ופגיעה בזכויות אזרח, אשר יכולות להיות מופנות כלפי השלטון. שנית, ארגונים אזרחיים יכולים להתעמת עם הפצת מידע מסוים ללא העלאת טענות על צנזורה. שלישית, תפוצת שירותיהם היא רחבה ומצליחה להגיע לקהלי יעד אשר אליהם שחקנים אחרים לא הצליחו להגיע. נוסף על כך, ארגונים אזרחיים יכולים להיות בעלי גמישות ותגובתיות מהירה בהשוואה לתאגידים גדולים. יתרה מזאת, ארגונים אזרחיים הוכחו כאפקטיביים ויצירתיים בהעלאת רעיונות חדשים ובפיתוח כלים ושיטות כגון כלים נגד דיסאינפורמציה ברשת החברתית או פיתוח משחקים בנושא (Davis et al., 2020; Kavanaugh et al., 2020).

ניתוח אופן ההתמודדות של ארגונים אזרחיים במערב עם התערבות חשאית זרה

ניתוח מקרי הבוחן בפרק זה יסייע לתיאור תרומתם של ארגונים אזרחיים בפינלנד, בדנמרק, בצרפת ובארצות הברית להתמודדות עם השפעה זרה ולהבנתה. הבחירה במדינות אלו נשענת על כך שפינלנד ודנמרק נחשבות לבעלות חסינות גבוהה מפני דיסאינפורמציה, על אף השוני בגישות של השתיים, לעומת צרפת וארצות הברית, הנחשבות לבעלות חסינות נמוכה (Humprecht et al., 2020).

את מקרי הבוחן נבחר במספר שלבים – זיהוי ההתערבות הזרה; מחקר של התופעה; וחינוך והסברה לציבור, להפחתת השפעתה על תפישותיו. דגש יינתן להתמודדות עם התערבות זרה, למרות שכפי שהוזכר, יש חפיפה בין תופעות של השפעה זרה לבין השפעות שמקורן במערכת הפוליטית, כאשר חלק מהארגונים מתמודדים עם שני המרכיבים כאחד.

פינלנד

פינלנד מתמודדת מזה מספר שנים עם ניסיונות השפעה של רוסיה, החותרת לסכסך בין פינלנד לאיחוד האירופי ולפגוע בקשריה עם נאט"ו. בתוך כך הופצו מסרים הנוגעים לנושאי מפתח בראיית הציבור הפיני, ביניהם הגירה, דת ומיעוטים. קמפיינים אלו יצרו בפינלנד את התחושה שנדרש מענה אפקטיבי ויעיל לניסיונות ההשפעה.

בפינלנד יש הקוראים תיגר על הבחנה היררכית המפרידה בין האזרחים לבין השלטון ומציעים לשלב

וההסברה בהקשר זה ממוקד בסוגיית הפצת פייק ניוז ובדיסאינפורמציה. הכללת החינוך וההסברה נובעת מהצורך בכלים לחיסון האוכלוסייה, לצורך התמודדות עם השפעות זרות וחשאיות ועם הפצת דיסאינפורמציה ממקורות חיצוניים.

ארגונים אזרחיים הוכחו כאפקטיביים ויצירתיים בהעלאת רעיונות חדשים ובפיתוח כלים ושיטות כגון כלים נגד דיסאינפורמציה ברשת החברתית או פיתוח משחקים בנושא.

ארגונים אזרחיים מפעילים כלים טכנולוגיים לזיהוי פעילות זדונית ברשתות החברתיות (של טרולים ובוטים, בין היתר), או לזיהוי דיסאינפורמציה והשפעה חשאית באמצעי התקשורת המסורתיים, וחושפים גם את הגורמים המפיצים. דוגמאות: עיתונות חוקרת למציאת השפעות זרות; גורמי בדיקת עובדות; חברות טכנולוגיה כדוגמת Graphika או Bellingcat; ומכוני מחקר המפתחים כלים אינטראקטיביים למציאת נרטיבים על ידי גורמים זרים.

ארגונים אזרחיים עוסקים במחקר במטרה לפתח את הידע הקיים בנושא, בהתייחס לפן התאורטי או האסטרטגי של ההשפעה הזרה והדיסאינפורמציה ובנוגע לשחקנים או לגורמים המוציאים לפועל מבצעים כאלה. בין ארגונים אלו ניתן למנות בעיקר מכוני מחקר וגופי אקדמיה.

לבסוף, הארגונים או המיזמים העוסקים בהסברה ובחינוך פועלים אל מול הציבור במטרה לחזק את היכולת להתמודדות עם האיום. הם מעודדים פיתוח חשיבה ביקורתית ואוריינות דיגיטלית ביחס למקורות המידע וההתנהלות באינטרנט וברשתות החברתיות, במטרה להדריך את האוכלוסייה להבנת פעולות ההפצה המכוונות של דיסאינפורמציה וליצור חסינות לשם התמודדות יעילה עם התופעה. עם סוג זה של ארגונים ניתן למנות יוזמות חינוכיות עבור תלמידי בתי ספר, יצירת משחקי מחשב להפצת דיסאינפורמציה והיכרות עם מבצעי השפעה חשאיים, גופי תקשורת ועיתונאים המקיימים הרצאות וסדנאות להבנת האיום, ועוד.

תאגידי הרשתות החברתיות וענקיות הטכנולוגיה אינם נכללים בין הארגונים האזרחיים הנבחרים במאמר. זאת מאחר שמחד גיסא הם חלק מן הבעיה ומקילים על ניסיונות ההשפעה הזרים והחשאיים לאור המודל העסקי הבעייתי שלהם. מאידך גיסא, העוצמה הרבה המצויה בידיהם, עקב הבעלות המלאה על פלטפורמות שונות והמידע הרב שהם מחזיקים, מקנה להם את היכולת

עימם. נוסף על כך, המכון הפיני ליחסים בינלאומיים (FIIA) עסק בהשפעות הרוסיות המופנות כלפי המדינה (Finland, n.d.).

האמון מצד האזרחים משתקף בשיתוף פעולה עם הממשל, כאשר הממשל אף בוחר להתייעץ עם ארגונים אזרחיים בענייני חקיקה.

המאפיין הדומיננטי בהתמודדותה של פינלנד לאחר הזיהוי מצוי בחינוך. הגישה הפינית באה לידי ביטוי בהחלטת המדינה להטמיע אוריינות דיגיטלית במערכת החינוך הפינית, מתוך הנחה כי מתן כלים לחשיבה ביקורתית אצל ילדים היא רכיב מרכזי לטווח הארוך בהתמודדות מול השפעות זרות. לצד פעילות ברמה המדינה, ארגונים אזרחיים מהווים מרכיב חשוב בפיתוח יכולות אלה במדינה, והם אף נכללים באסטרטגיה המדינתית שבאה לידי ביטוי במגוון פעילויות ופרויקטים מטעם ארגונים שונים (Finland, n.d.; National Audiovisual Institute, n.d.). לדוגמה, יוזמות של ארגונים אזרחיים בתחום האוריינות הדיגיטלית מהוות מסגרת משלימה לתוכנית הלימודים לשיפור תחום זה, ובמסגרתן עיתונאים מגיעים לבתי ספר ומלמדים על צריכת תקשורת נכונה (The Finnish Society on Media Education, n.d.).

לסיכום – פינלנד מקדמת חינוך ושילוב ארגונים אזרחיים, בדגש על כלי התקשורת, והודות לכך זכתה להכרה כמדינה וחברה הנחשבת לחסינה ומוערכת בעולם בתחום ההתמודדות עם דיסאינפורמציה והשפעות זרות.

דנמרק

דנמרק תופסת את ההתערבות הרוסית כאיום משמעותי על הביטחון הלאומי. ואומנם, בשנים האחרונות רוסיה מבצעת ניסיונות השפעה בדנמרק, כחלק מניסיונה להביא לערעור היחסים בין מדינות המערב ובתוך נאט"ו. כך למשל, קמפיינים רוסיים חתרו לערער על מוסריות הערכים של דנמרק במטרה לייצר דה־לגיטימציה למדינה, הן כלפי פנים והן בזירה הבינלאומית (Denmark, n.d.).

השלטון בדנמרק מוביל את המאבק בהשפעות זרות תוך הישענות על גופי מודיעין וביטחון, והוא רואה את הארגונים האזרחיים כרכיב המסייע לכך. במסגרת זו הממשל נוקט אמצעים משפטיים הפועלים להגבלת פרסומות פוליטיות, לעיגון המסגרת החוקית במדינה בנושא חופש הביטוי, וכן לאיסור על ביצוע השפעה

ארגונים אזרחיים בעשייה מטעם המדינה. אומנם פינלנד מפעילה גופים ביטחוניים ופועלת בשיתוף עם ארגונים בין־מדינתיים (נאט"ו למשל) לזיהוי איומים חיצוניים, אולם השלטון נמנע משימוש בכלים משפטיים להתמודדות עם איומי השפעה זרה (The Hague Center for Strategic Studies, 2017). במקום זאת, השלטון שם דגש על עיצוב שיח עם ארגונים אזרחיים, שתכליתו התמודדות משותפת עם האתגר (Bjola & Papadakis, 2020).

הגישה הפינית מבטאת שקיפות כלפי הציבור, המאפשרת ביקורת, לצד עידוד שיתופי פעולה וחזקת היחסים של הממשל עם הארגונים האזרחיים (The Hague Center for Strategic Studies, 2017). חשוב לציין כי השלטון בפינלנד זוכה לרמת אמון גבוהה בקרב הציבור, וזו גבוהה גם בהשוואה למדינות אחרות באירופה (Finland Ministry of Finance, 2019). האמון מצד האזרחים משתקף בשיתוף פעולה עם הממשל, כאשר הממשל אף בוחר להתייעץ עם ארגונים אזרחיים בענייני חקיקה (Finland Corruption Report, 2020).

פעילות הארגונים האזרחיים בפינלנד באה לידי ביטוי במספר דרכי התמודדות עם השפעות חיצוניות. בזיהוי ההתערבות ממלאים כלי התקשורת תפקיד מרכזי. השאיפה במדינה היא תקשורת נקייה מהשפעות חיצוניות. היישום מתבצע בעזרת תקשורת חוקרת המזהה השפעות חיצוניות על השיח במטרה לזהות דיסאינפורמציה רוסית, בדגש על בדיקת הצהרות של אנשי ציבור. זאת ועוד, כלי התקשורת במדינה פועלים להנגשת התקשורת לדוברי שפות המיעוטים במדינה, שכן הם מהווים יעד להשפעה. כך למשל, גוף התקשורת Yle, המושרש בחברה הפינית, הוא שחקן מרכזי בהתמודדות זו. כמו כן קיים פרויקט לבדיקת עובדות בשם faktabaari, שהוא פרויקט עיתונאי הבודק עובדות בדגש על נושאים פוליטיים ומנגיש מידע לציבור. עדות לאפקטיביות של התקשורת הפינית בנושא ניתן למצוא בהפסקת פעילותו של גוף התקשורת הרוסי Sputnik, לאחר שלא הצליח למשוך קוראים (The Hague Center for Strategic Studies, 2017).

לאחר זיהוי ההשפעה הזרה, יש למכוני מחקר ולאקדמיה תפקיד חשוב בהתמודדות עם התופעה. מכוני המחקר מנתחים את הפעילויות התודעתיות של הרוסים, ומוסדות אקדמיים מסייעים בניתוח מאפייני הדיסאינפורמציה וההשפעות הזרות, בדגש על המאפיינים הפסיכולוגיים. יחדיו הם מאפשרים הפקת תובנות ולקחים להתמודדות. כך לדוגמה, מכון Aleksanteri באוניברסיטת הלסינקי פרסם מספר דוחות בנוגע לטקטיקות ההשפעה ודרכים להתמודד

המורכבות של השיח הפוליטי בדנמרק. נוסף על כך, עיתון דני יצר אתר בשם Snopes.com, המכיל עובדות "אמיתיות" ולא עובדות "אלטרנטיביות". האקדמיה נרתמת אף היא ללחימה בדיסאינפורמציה, כאשר מכון מחקר של אוניברסיטת קופנהגן עורך מחקרים בנושא הדיסאינפורמציה וההשפעה ואף מייצג למשרד ההגנה הדני בנושא (Denmark, n.d.).

בפן החינוכי, הממשל מקדם את תחום האוריינות הדיגיטלית בהקשר של דיסאינפורמציה והשפעה. לשם כך הוקמו מיזמים הפונים לכלל האוכלוסייה, במטרה להגביר את המודעות לתופעה, לצד פיתוח חשיבה ביקורתית. אולם על מנת למקסם את האפקטיביות של מיזמים אלו, השלטון נעזר בגורמים אזרחיים (Denmark, n.d.). שיתופי פעולה אלה בתחום האוריינות הדיגיטלית מכוונים לחיזוק יכולות הציבור בשימוש בעולם הדיגיטלי, בדגש על חיפוש וניווט. פרויקטים אלה מעודדים חשיבה ביקורתית והבנה כיצד פועלת תעשיית המדיה (European Audiovisual Observatory, 2016).

לסיכום – דנמרק מציגה גישה שונה מעט מזו של פינלנד, שלפיה המדינה היא המובילה את המאבק באיומי התערבות זרה, אולם היא נעזרת גם בארגונים אזרחיים. כך הארגונים הם גורם הפועל בפני עצמו ולעיתים מסייע לפעולות המדינה, כאשר הארגונים האזרחיים נחשבים לאקטיביים מאוד. לפיכך, למרות שהמדינה עושה שימוש בגופי מודיעין ובאמצעים משפטיים, לארגונים האזרחיים תפקיד חשוב בהתמודדות עם האיומים התודעתיים.

צרפת

גם צרפת מתמודדת עם השפעות זרות מצד רוסיה. מקרה בולט הממחיש את חשיבות האתגר היה ההתערבות הרוסית בבחירות לנשיאות צרפת, שבמסגרתה בוצע ניסיון להטות את הבחירות לנשיאות ב־2017 לטובת ז'אן־מארי לה פן. הסיבה לכישלון יכולה לנבוע מגורמים שונים, אולם קיימת טענה שאחד מהם הוא ריבוי הגופים שהגיבו להתערבות, ביניהם גופים אזרחיים (Tackling Disinformation, 2019).

על מנת לזהות איומי השפעה זרה המדינה נשענת על גופי המודיעין, על שיתופי פעולה בינלאומיים ועל חקיקה. במסגרת זו הממשל נקט חקיקה נגד "ביצוע מניפולציה על מידע". החוק קרא להקמת ארגון מרכזי לאתיקה תקשורתית, שיסדיר מסגרת עבודה לשיתוף פעולה בין כלי התקשורת והעיתונאים (French Government, n.d.).

ואולם, בממשק של ההתמודדות המדינית עם ארגונים אזרחיים נראה כי לא קיים שיתוף פעולה פורה, בשל רמת אמון נמוכה של הציבור במוסדות השלטון

זרה והעמדה לדין של מבצעה (US Law Library of Congress, 2020).

במקביל, הממשל הקים כוח משימה בין־משרדי ייעודי המתווך בין הגורמים המודיעיניים והארגונים הממשלתיים. כוח המשימה הכריז על תוכנית מערכתית להתמודדות עם איומי הדיסאינפורמציה הרוסיים, בדגש על זמן בחירות, כאשר חלק מהצעדים נעשים בשיתוף פעולה עם גופי תקשורת שונים (Ministry of Foreign Affairs of Denmark, 2017). צעדים אלה מכוונים ליצירת דיאלוג ושיתוף פעולה עם תאגידי רשתות חברתיות ועם העיתונות במדינה, במטרה להעלות מודעות לאיום כמו גם לסייע בפעילויות־נגד. יודגש כי רמת האמון הציבורי בממשל הדני גבוהה, וכמו בפינלנד – גם בהשוואה בינלאומית (Finland Ministry of Finance, 2019). לכן, ייתכן כי שיתוף פעולה של הממשל עם גופים אזרחיים אלו ואחרים מושתת על הרמה הגבוהה של יחסי האמון הקיימים במדינה, אשר באים לידי ביטוי במדיניות המשרדת אמיונות ושקיפות (Laursen et al., 2018).

המדינה היא המובילה את המאבק באיומי התערבות זרה, אולם היא נעזרת גם בארגונים אזרחיים. כך הארגונים הם גורם הפועל בפני עצמו ולעיתים מסייע לפעולות המדינה, כאשר הארגונים האזרחיים נחשבים לאקטיביים מאוד.

הארגונים האזרחיים בדנמרק פעילים מאוד בזיהוי דיסאינפורמציה רוסית. כך למשל, מכון מחקר דני פיתח כלי אינטראקטיבי לחשיפת מבצעי השפעה רוסיים ברשתות החברתיות. כלי זה מופעל לצד הישענות המדינה על הגופים המודיעיניים. זאת ועוד, התקשורת פועלת לחשוף בפני הציבור מבצעי השפעה. לדוגמה, גוף תקשורת דני חשף קמפיין פרורוסי מוצלח, אשר הפיץ ידיעות שקריות והחדיר נרטיבים פרורוסיים בדבר קרבות שהתרחשו במסגרת המלחמה בסוריה והשימוש בנשק כימי (Denmark's Defence, 2018).

מבחינת ההתמודדות לאחר זיהוי איומים, מכוני מחקר חוקרים שיטות השפעה ודיסאינפורמציה בעולם על מנת להבין את דרכי הפעולה האפשריות, וכן מפרסמים ספרים, מאמרים וניתוחים שונים של מומחי רוסיה וברית המועצות לשעבר בנושא. בה בעת, העיתונות מרבה לסקר את מבצעי ההשפעה הרוסיים במדינה, ובמדינות המערב בכלל. כמו כן קיימות יוזמות של בודקי עובדות המפריכות דיסאינפורמציה (Tjekdet למשל), ואף שילוב של בדיקת עובדות כמו תוכנית הטלוויזיה Detektor, המאמתת עובדות ומציגה את

דיסאינפורמציה, במחקר של אוניברסיטת לונדון לכלכלה נטען כי החוסן החברתי הצרפתי בהתמודדות עם השפעות חיצוניות נמוך, ודומה כי הפעולות שצרפת מוציאה לפועל, בין ברמת המדינה או על ידי גורמים אזרחיים, אינן יעילות דיין (Humprecht et al., 2020). לסיכום – ניתן להצביע על מספר נקודות תורפה בגישה הצרפתית – מרבית הפתרונות הצרפתיים הם בעיקרם מלמעלה למטה (Top-Down). הממשלה נשענת על גורמי ביטחון ועל צעדי חקיקה נגד דיסאינפורמציה, שבמסגרתם היא מנסה לרתום ארגונים אזרחיים לפעולה. במקביל, שיתוף הפעולה בין ארגונים אזרחיים והממשל מוגבל, ולכן ניתן להניח כי מול איום ההשפעה, הפתרונות המיושמים בידי הארגונים האזרחיים אינם נעשים בשיתוף פעולה מלא עם הממשל (France Corruption Report, 2020).

ארצות הברית

איום ההשפעה הזרה חלחל לתודעה הבינלאומית באופן מובהק בעקבות ההתערבות הרוסית בבחירות לנשיאות ארצות הברית ב־2016, שנתפסה כאירוע מכונן ואף כונתה "הפתעה אסטרטגית" כמו אירועים דוגמת "פרל הארבור" (ברון וסימן טוב, 2019). ככלל, ארצות הברית היא יעד אטרקטיבי להשפעות זרות, לא רק מצד רוסיה אלא גם מכיוונים נוספים כמו סין ואיראן.

ארצות הברית היא יעד אטרקטיבי להשפעות זרות, לא רק מצד רוסיה אלא גם מכיוונים נוספים כמו סין ואיראן.

הגישה האמריקאית נשענת במידה רבה על גורמים רבים מתחום המודיעין והביטחון, המובילים את ההתמודדות של הממשל בזיהוי ובחשיפה של ניסיונות השפעה זרים על השיח הציבורי, לצד שיתוף פעולה עם גורמים בינלאומיים. בתוך כך הוקם בארצות הברית גוף (GEC – Global Engagement Center) שאמון על ריכוז המאמץ ותיאום בין הגופים השונים להתמודדות עם השפעות זרות, כמו גם מימון פעילות של ארגונים אזרחיים בנושא (Polyakova, 2019). זאת ועוד, על אף הסעיף הראשון לחוקה, המגדיר תפיסה רחבה של חופש הביטוי, קיימת מסגרת חוקית למניעת השפעות זרות. דוגמה לכך היא החוק (FARA) המחייב גופים זרים העוסקים בנושאים שונים (ביניהם פוליטיקה) לשקיפות בדבר מקור מימונם ולרישום אצל הממשל כגוף זר (US Department of Justice, n.d.). דוגמה נוספת היא יוזמה לרגולציה על פרסומות פוליטיות ברשתות

(Statista, 2019), המשפיעה ככל הנראה על מידת שיתוף הפעולה של הארגונים האזרחיים עם הממשל. בהתייחסות לניסיון ההתערבות בבחירות בשנת 2017 ניכרת גישה מקיפה הכוללת ארבעה רבדים: מודעות, שיתוף פעולה, שקיפות ואומץ כלכלי-פוליטי. אלו באו לידי ביטוי במודעות לאיום הודות לקשר עם המודיעין האמריקאי, בשקיפות כלפי הציבור ודיווח על הפריצה למחשבי הקמפיין של מקרון, באומץ כלכלי-פוליטי אשר כלל הפעלת לחץ להתערבות מצד הרשתות החברתיות (להסרת תכנים ומשתמשים המפיצים דיסאינפורמציה), וכן בשיתוף פעולה בין גופים ממשלתיים שונים לבין התקשורת. יש לציין כי שיתוף הפעולה עם התקשורת התרחש במסגרת דרישה של רשות התקשורת בצרפת מגופי התקשורת להימנע מפרסום הדלפות לתקשורת ודיסאינפורמציה, בנימוק שפרסומן יהווה עבירה פלילית (שוורץ אלטשולר, 2018). מנגד ניתן לראות כי גופים אזרחיים אינם חלק אינטגרלי מהמענה, ובהתאם אפשר להסיק כי הגישה הצרפתית מדגישה שימוש בכלל הגופים הממשלתיים, לרבות גופי ביטחון.

ארגונים אזרחיים בצרפת מספקים מענה להתמודדות עם איום השפעה זרה לאחר זיהוי האתגר. ראשית, מכוני המחקר חוקרים את הפעילות הרוסית במרחב הסייבר, לצד חשיפת מבצעי השפעה ותעמולה רוסיים. שנית, באקדמיה ישנם חוקרים בעלי מומחיות בנושא רוסיה והשפעתה על צרפת כמו ססיל וסייה מאוניברסיטת רן, אשר פרסמה ספר על הרשת הרוסית בצרפת (Vaissie, 2016). יתר על כן, גופי תקשורת כמו העיתון לה מונד סוקרים בהרחבה את היחסים בין צרפת לרוסיה וחושפים לציבור מבצעי השפעה רוסיים. העיתון אף הקים מערך לבדיקת עובדות מטעמו, הנקרא Decodex. לבסוף, ניתן לזהות גם פעולות של יחידים לחשיפת השפעה זרה. דוגמאות לכך הן למשל עיתונאי צרפתי שחשף דיסאינפורמציה רוסית בנוגע להפגנות נגד מהגרים ונגד האיחוד האירופי, וכן ספר שפורסם על ניסיונות ההשפעה של פוטין על הפוליטיקה הצרפתית, שנכתב על ידי אקדמאית מומחית לרוסיה (France, n.d.).

במוסדות החינוך ובאקדמיה בצרפת קיימות יוזמות המעודדות חשיבה ביקורתית ואוריינות דיגיטלית (France, n.d.). דוגמה ליוזמה כזו היא יוזמה המכונה "בין השורות", שהוקמה על ידי עיתונאים מסוכנות הידיעות הצרפתית ורומת גופי תקשורת נוספים לקיום סדנאות המחזקות חשיבה ביקורתית בקרב סטודנטים ומורים (Neset II, 2018).

למרות הצעדים שננקטו מטעם המדינה והארגונים האזרחיים בצרפת בהתמודדות עם ניסיונות

ארגון אזרחי נוסף העוסק גם באיומי ההשפעה הוא The German Marshall Fund of the United States, המפעיל מסד נתונים שעוקב אחר נרטיבים ונושאים המקודמים על ידי איראן, סין ורוסיה (Hamilton 2.0 Dashboard, n.d.).

מבחינת בודקי עובדות בתקשורת, קיימים ארגונים רבים ויוזמות שונות במטרה לחזק את האתיקה התקשורתית והאמינות, במקביל לביצוע בדיקת עובדות. דוגמאות לכך ניתן למצוא ב-Poynter העוסקת בלימודי תקשורת ובמחקר תקשורתי, וכן Bellingcat העוסקת במחקרי רשת ובמודיעין גלוי – שניהם מפעילים שירותים של בדיקת עובדות. במקביל מתפרסמים מאמרים וכתבות בנוגע לאיומי ההשפעה שונים גם בכלי התקשורת המסורתית (Poynter, n.d.; Bellingcat, n.d.).

בפן החינוכי וההסברתי יש ארגונים אזרחיים ויוזמות רבות לעידוד חשיבה ביקורתית ואוריינות דיגיטלית. אלו מכוונות את הציבור להיות מודע למניפולציה המתבצעת ברשת ומקנות כלים להתמודדות עם האתגרים הקיימים ברשת, לרבות דיסאינפורמציה וניסיונות השפעה. דוגמה לכך היא המיזם The News Co/Lab מטעם אוניברסיטת אריזונה, המחזק חשיבה ביקורתית, אוריינות דיגיטלית ושקיפות. המיזם חותר לשיתופי פעולה עם גופי חדשות, להגברת השקיפות ולשיתוף הקהילה בתהליך יצירת החדשות (Legg et al., 2018).

לסיכום – הגישה האמריקאית, בדומה לגישה הצרפתית, היא הובלה של המדינה וארגוני הביטחון בהתמודדות עם השפעות זרות. לכן, ניתן לאפיין את הגישה כמעלה-מטה (Top-Down), עם רמה נמוכה של שיתוף פעולה עם ארגונים אזרחיים. זאת על אף הגופים הרבים והיוזמות אשר צמחו מן הציבור להתמודדות. כמו כן, לפי מחקר מטעם בית הספר לכלכלה של לונדון (LSE), החוסן של ארצות הברית מול דיסאינפורמציה מדורג במקום הנמוך ביותר מבין המדינות המצוינות (Humprecht et al., 2020). לפיכך ניתן להסיק כי הגישה האמריקאית אינה יעילה דיה בהגנה על הדמוקרטיה שלה מהתערבות זרה, בעיקר כאשר היא מתמודדת עם שחקנים שונים, בעוד היא עצמה מושתתת על חברה מקוטבת פוליטית.

החברתיות, אשר עלתה בקונגרס (Robinson et al., 2019).

ואולם, קיימת ביקורת רבה על ההתנהלות האמריקאית מול האיום. טענה מרכזית אחת נוגעת לבירוקרטיה האיתית הכרוכה בתהליך ההתמודדות, לאור ריבוי הגופים השונים העוסקים באיום, ביניהם ה-DNI, ה-NSA, ה-FBI וה-DHS. טענה נוספת היא כי הגוף המרכזי שהוקם (ה-GEC) אינו בעל מנדט אפקטיבי, שכן הוא כפוף לאגף דיפלומטיה ציבורית במחלקת המדינה. זאת לעומת ה-DHS העוסק באיומים על ארצות הברית, אולם שם דגש על הגנה על תשתיות הבחירות. לבסוף, הביקורת החריפה ביותר היא כי לארצות הברית אין אסטרטגיה מוגדרת וארוכת טווח להתמודדות עם האיום (United States Senate Committee on Foreign Relations, 2020).

בעיה נוספת שעימה מתמודד הממשל האמריקאי היא ירידה באמון הציבור. לפי דוח של Pew Research Center (2019), ניכר כי רק 20 אחוזים מהציבור מאמינים לממשל (כל הזמן או מרבית מהזמן), כאשר בסקר האחרון נראתה ירידה ל-17 אחוזים. זוהי נקודת שפל חסרת תקדים, בהשוואה לנתונים שנאספו בין השנים 1958–2019. לאור זאת, דומה ששיתוף הפעולה בין הממשל לבין ארגונים אזרחיים אינו פורה, על אף הקריאות ללמוד ממדינות אירופה ולהגביר את שיתוף הפעולה עם גורמים אזרחיים (Claesson, 2019).

גם ארגונים אזרחיים פעילים במאבק באיום ההשפעה (USA, n.d.). בארצות הברית קיימים מכוני מחקר רבים, בין במסגרת אקדמית או עצמאיים, אשר עוסקים באיומי ההשפעה מצד רוסיה ושחקנים אחרים ובהתמודדות עימם, דוגמת מכון המחקר Center for Strategic and International Studies (CSIS) ועוד רבים אחרים. שנית, כתבי עת רבים נותנים במה למאמרים בנושא מצד כותבים שהם אנשי ביטחון לשעבר או אקדמאים. שלישית, קיימים מכוני מחקר כמו המועצה האטלנטית (Atlantic Council), אשר מעלים למודעות את נושא ההשפעה הזרה, וארגון זה אף מפעיל גוף למחקר פורנזי באינטרנט (DFRLab), לזיהוי דיסאינפורמציה ומבצעי השפעה (Digital Forensic Research Lab, n.d.).

טבלה מסכמת: מבט משווה

אופן תפיסת איום ההשפעה הזרה	פינלנד	זנמרק	צרפת	ארצות הברית
איום חברתי וביטחוני	איום ביטחוני	איום ביטחוני	איום ביטחוני	איום ביטחוני
הפעלת גופי מודיעין וביטחון	הפעלת גופי מודיעין וביטחון	הפעלת גופי מודיעין וביטחון	הפעלת גופי מודיעין וביטחון	הפעלת גופי מודיעין וביטחון
שיתוף פעולה עם גופי ביטחון בינלאומיים (נאט"ו)	יצירת גופים חד הוק להתמודדות שיתופי פעולה בינלאומיים	שיתופי פעולה בינלאומיים	שיתופי פעולה בינלאומיים	שיתופי פעולה בינלאומיים
שימוש מינורי בכלים משפטיים	הפעלת כלים משפטיים	הפעלת כלים משפטיים	שימוש מינורי בכלים משפטיים	שימוש מינורי בכלים משפטיים
מאפיינים מובילים של התמודדות המדינה עם האיום	שקיפות, אמון, אחדות, ביקורת וחינוך	ביטחון, שקיפות, אמון, היררכיות, שיתוף פעולה וחינוך	ביטחון, היררכיה, ריכוזיות הכוח והסמכויות, שיתוף פעולה חד הוק	ביטחון, היררכיה, סרבול בירוקרטי
הגורם המוביל את המאבק בהשפעה הזרה	המדינה בשילוב גורמים אזרחיים	המדינה, תוך ראיית הארגונים האזרחיים כגורם משלים	המדינה. שיתוף פעולה שולי עם ארגונים אזרחיים	המדינה. שיתוף פעולה שולי עם ארגונים אזרחיים
הגורמים האזרחיים בהתמודדות עם ההשפעה הזרה	גופי תקשורת, מכוני מחקר, בודקי עובדות, ארגונים העוסקים בחינוך	גופי תקשורת, מכוני מחקר, בודקי עובדות, ארגונים העוסקים בחינוך	גופי תקשורת, מכוני מחקר, בודקי עובדות, ארגונים העוסקים בחינוך	גופי תקשורת, מכוני מחקר, בודקי עובדות, ארגונים העוסקים בחינוך
מידת האמון במוסדות השלטון	גבוהה	גבוהה	נמוכה	נמוכה מאוד
מידת שיתוף הפעולה בין השלטון לגופים האזרחיים	גבוהה – מתקיים בדגש על שיתוף פעולה ענף בתחומי מחקר, תקשורת וחינוך	בינונית – עצמאות לצד שיתוף פעולה: בדגש על מחקר, תקשורת וחינוך	נמוכה – פועלים לחוד ולעיתים קיים שיתוף פעולה חד הוק במחקר, בתקשורת ובחינוך	נמוכה – פועלים לחוד ולעיתים קיים שיתוף פעולה חד הוק במחקר, בתקשורת ובחינוך

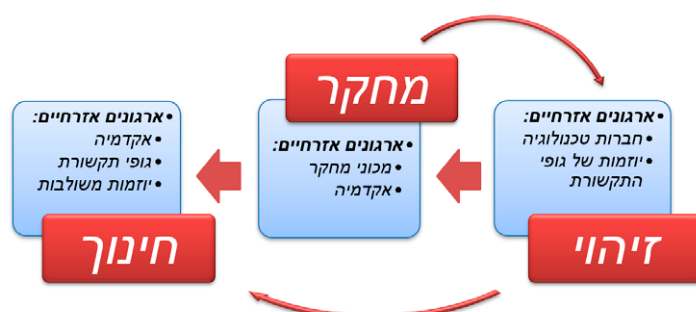
ניתוח מקרי המבחן

לאור ניתוח מקרי המבחן, אנו מציעים להבנות את דרך התמודדותם של הארגונים האזרחיים עם השפעה זרה בשלושה שלבים, כאשר בכל שלב מופיעה התייחסות לגופים האזרחיים הרלוונטיים.

השלב הראשון לזיהוי השפעה זרה כולל יוזמות של גופי תקשורת וחברות טכנולוגיה. מטרתו לזהות פעילות שאינה אותנטית במרחב הדיגיטלי, המפיצה דיסאינפורמציה שמקורה בגורמים זרים או פנימיים (שבהם לא עוסק מאמר זה). שלב זה מתבסס על יכולות טכנולוגיות, על גופי תקשורת ואף על יוזמות פרטיות בפלטפורמות השונות שבהן מתקיים השיח הציבורי. לכן, שילוב כלל הגורמים בחברה אזרחית, ובכלל זה יוזמות עצמאיות או ממוסדות וכן חברות עסקיות העוסקות בנושא, חיוני למציאת גורמים זרים המנסים להשפיע על השיח הפנימי באופן חשאי.

השלב השני מתאר את התהליך המחקרי הנדרש על מנת ללמוד את התופעה ולגבש אסטרטגיית התמודדות יעילה. לשם כך פועלים מכוני המחקר וגופי האקדמיה בעלי היכולת הביצועית לאיסוף הידע הקיים ולגיבוש הבנה אסטרטגית ותפיסה להתמודדות עם אתגר ההשפעה.

ארגונים אזרחיים בהתמודדות עם השפעה זרה

לפיכך, מענה מגובש ומתואם של ארגונים אזרחיים בשמירה על העורף הכרחי ואף יותר מכך – נדרש שיתוף פעולה רציף בין כלל הארגונים העוסקים בזיהוי, במחקר ובחינוך. שיתוף פעולה כזה יאפשר יצירת ידע רב ועדכני שיימצא במאגר מידע שיהיה נגיש לכלל הארגונים ולציבור. מאגר כזה יכול לייעל את פעילות כלל הארגונים האזרחיים בהתמודדות עם האיום, וכן לייעל פיתוח צורות חשיבה, שינויי תפיסה וכלים למדידת ההשפעה ולמתן מענה, שכן הוא נובע משילוב של גורמים שונים בעלי מומחיות שונה.

יתרה מזאת, שיתוף פעולה בין הגופים יכול לשפר את עבודתו של כל תחום. כך למשל, עבודת גופי הזיהוי ניתנת לשיפור על ידי הידע הנוצר בתחום המחקר. הידע המצטבר על אודות השחקנים, הטקטיקות ואף קהל היעד המועדף לתקיפה בהוצאה לפועל של מבצעי השפעה זרים וחשאיים מגבירים את רמת הדיוק והיעילות של גופי הזיהוי בהתמודדות. כמו כן, שיתוף פעולה בין גופי זיהוי לגופי חינוך מאפשר שיפור של עבודת החינוך. אפשר להעביר את הידע המצוי בידי גופי הזיהוי לכלל האוכלוסייה באמצעי חינוך והסברה שונים, וכך לשפר את יכולת ההתמודדות של האוכלוסייה עם מבצעים אלו: החל מהעברת הידע וההתנהלות עם משתמש אינטרנטי הנראה חשוד ועד להבנה בדבר תוכן שיתכן כי מקורו בגורמים זרים. לבסוף, עבודת גופי המחקר יכולה לתרום לעבודת החינוך בדבר הדרכים האפקטיביות לחזק את הציבור ולהקנות לו כלים להתמודדות עם מבצעי השפעה.

סיכום

בהתמודדות עם מבצעי השפעה המופעלים על ידי מדינה זרה, שנועדו לשבש את השיח הדמוקרטי כדי להשיג יעדים אסטרטגיים, יש למדינה יתרונות רבים כמו שליטה במשאבים וביכולות מודיעיניות. עם זאת קיימים אילוצים מסוגים שונים, המקשים על המדינה לטפל באופן ממצה באיום זה.

לעומתה, לארגונים האזרחיים יתרונות של חיבור לאוכלוסייה, היכרות עם השסעים והבנה של המבנה חברתי, ועם נקודות התורפה הניתנות לניצול בידי שחקנים זרים. הם כוללים גורמים שעשויים לסייע בשלבים שונים של מתן מענה לאתגר מורכב זה, החל מזיהוי, המשך במחקר על אודותיו וכלה בחינוך ומניעה. אולם הפוטנציאל שלהם אינו מנוצל – לפחות בחלק מהמדינות כמו ישראל – נוכח אי-הכרה באיום מזה, חוסר אמון בממשלה מזה ועיסוק מוגבר באתגרים הפנימיים.

המחקר בא לידי ביטוי במאמרים של חוקרים רלוונטיים המתפרסמים, בין היתר, גם בכתבי עת ומעשירים את הידע בתחום. במסגרת זו נדרש לבחון כיווני מחקר חדשים בתחום לצורך הבנת נקודות התורפה של החברה המותקפת וכיצד להגן עליה, כמו גם דרכי הפעולה של גורמים זרים המנסים להשפיע – החל מהמאפיינים האסטרטגיים ועד לטקטיים. כמו כן, חשיפת השחקנים המפעילים מבצעי השפעה בקרב הציבור תורמת לשלב החינוך שאנו מציעים ומעשירה את הידע הקיים.

מענה מגובש ומתואם של ארגונים אזרחיים בשמירה על העורף הכרחי ואף יותר מכך - נדרש שיתוף פעולה רציף בין כלל הארגונים העוסקים בזיהוי, במחקר ובחינוך.

בשלב השלישי מושם דגש על חינוך והסברה לציבור, שמשמעו פיתוח כלים עבורו לזיהוי ולניתוח מסרים מניפולטיביים מן החוץ ולהתמודדות עימם. אלו באים לידי ביטוי בעידוד אוריינות דיגיטלית וחשיבה ביקורתית, שהן קריטיות להתמודדות עם איומים תודעתיים חיצוניים. שלב זה שם דגש על חיזוק האוכלוסייה ויצירת חסינות, ככל הניתן, מפני מהלכי השפעה שנעשים תוך שימוש בפייק ניוז, דיסאינפורמציה ומניפולציה. החינוך נדרש הן עבור ילדים בגיל בית ספר והן עבור בוגרים, כמובן באופן המתאים לכל אחת מקבוצות האוכלוסייה. תוצאה רצויה של חיזוק האוכלוסייה כנגד איום שכזה תהיה יכולת זיהוי פייק ניוז ודיסאינפורמציה על ידי האוכלוסייה בהיקפים גדולים.

השלבים השונים בהתמודדות אינם בהכרח טוריים על ציר הזמן, וניתן ליצור קשר ישיר משלב הזיהוי לשלב החינוך. כמו כן קיימת אפשרות ליצור רשת של קשרים בין גורמים אזרחיים, ברמת מיקוד משתנה. התארגנות כזו יכולה לבוא לידי ביטוי ביצירת מרחב רשתי משותף, בשיתוף ידע ובתיאום פעילות, ולא במיסוד היררכי שאינו מתאים לאופיים של הארגונים האזרחיים.

נקודה מרכזית שעולה במקרי הבוחן מתייחסת לגישת הביזור המאפיינת את הארגונים האזרחיים. אלה פועלים לרוב כל אחד בתחומו, למען השגת יעדים מסוימים וקידום התחום שעליו הם אמונים – זיהוי, מחקר או חינוך. נוסף על כך, שיתופי פעולה בהתמודדות עם האיום אינם נדרשים להיות אד הוק והם מיושמים רק במועדים רגישים. על כן, לצורך התמודדות עם האתגר נדרש מענה רציף הפועל לא רק בעיתות בחירות אלא גם במצבי שגרה, וכולל רמות עמוקות יותר של שיתופי פעולה ושל שילוביות (jointness).

של המדינה. פינלנד ודנמרק הן דוגמה למדינות שעושות זאת באופן מרשים. למדינה יש אילוצים בהתמודדות עם איומים זרים, ואילו הארגונים האזרחיים – המהווים במקרים רבים יעד להשפעה זרה – יכולים להוות חלק חשוב במענה לה.

דוד סימון טוב – סגן-אלוף (מיל') דוד סימון טוב הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי. עוסק בתחום התודעה במסגרת תוכנית ליפקין-שחק – ביטחון לאומי ודמוקרטיה בעידן של פוסט-אמת ופייק ניוז ומכהן כסגן-ראש המכון לחקר המתודולוגיה של המודיעין במרכז למורשת המודיעין. שירת בעבר באגף המודיעין של צה"ל. פרסם מאמרים רבים בנושאי תודעה, סייבר ומודיעין ועורך את כתב העת "מודיעין הלכה ומעשה", היוצא לאור במכון לחקר המתודולוגיה של המודיעין. כמו כן כתב את הספר "אמן" יוצא לאור.
dudisimantov211@gmail.com

עמוס הרביץ – סטודנט לתואר ראשון בממשל, דיפלומטיה ואסטרטגיה במרכז הבינתחומי הרצליה, בתוכנית המצטיינים לאסטרטגיה וקבלת החלטות. מתמחה בתוכנית ליפקין-שחק – ביטחון לאומי ודמוקרטיה בעידן של פוסט-אמת ופייק ניוז במכון למחקרי ביטחון לאומי.
hervitzamos@gmail.com

מקורות

ברון, א' וסימון טוב, ד' (2019). השפעה זרה על תכני השיח הפוליטי: אתגר אסטרטגי חדש. **מבט על 1129**. המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://bit.ly/3klEHXS>

המלצות צוות חשיבה בין-ארגוני (2018). מבוא – מערכות דיסאינפורמציה והשפעת גורמים זרים על התודעה. בתוך י' קופרוסר וד' סימון טוב (עורכים). **המערכה על התודעה: היבטים אסטרטגיים ומודיעיניים, מזכר 191** (עמ' 7–18). המכון לחקר המתודולוגיה של המודיעין; המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS). סיבובי, ג' ושוקר, פ' (2018). התגוננות מפני מבצעי השפעה – האתגרים הניצבים בפני דמוקרטיה ליברלית. בתוך י' קופרוסר וד' סימון טוב (עורכים). **המערכה על התודעה: היבטים אסטרטגיים ומודיעיניים, מזכר 191** (עמ' 45–56). המכון לחקר המתודולוגיה של המודיעין; המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS). קופרוסר, י' וסימון טוב, ד' (2018). פתח דבר. בתוך י' קופרוסר וד' סימון טוב (עורכים). **המערכה על התודעה: היבטים אסטרטגיים ומודיעיניים, מזכר 191** (עמ' 3–6). המכון לחקר המתודולוגיה של המודיעין; המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS). שורץ אלטשולר, ת' (2018, 7 בנובמבר). מה אפשר ללמוד מהצרפתים על פייק ניוז? המכון הישראלי לדמוקרטיה. <https://bit.ly/3nVRnGa>

Abrams, A. (2019, April 18). Here's what we know so far about Russia's 2016 meddling. *Time*. <https://bit.ly/2FOFxbE>

AEP – Analytic Exchange Program (2019). *Combating targeted disinformation campaigns: A whole-of-society issue*. <https://bit.ly/31pNOzj>

Baron, S., & Crotoft, R. (2017). *Fighting fake news-Workshop report*. Yale University, The Information

רתימת הארגונים האזרחיים לטובת התמודדות עם השפעה זרה היא אתגר התלוי גם באופי היחסים בין המדינה לחברה. תרבות פוליטית משתפת ושקופה מצד המדינה ותחושה – בקרב ארגונים אזרחיים – כי הגורמים הפוליטיים במדינה הדוחים את ההשפעה החיצונית יגרמו להגברת האמון וההשתתפות של הארגונים במניעת השפעה זרה, כמו גם באתגרים לאומיים אחרים.

כאמור, מאמר זה אינו דן בניקיון השיח הדמוקרטי הפנימי, אולם ראוי לציין כי קיימת זיקה בין השפעות חיצוניות לבין השיח הפנימי המהדהד אותן, לעיתים מבלי דעת. לכן, גם אם נתמקד – כפי שעשינו במאמר – בהשפעות זרות, הדבר אינו נותן מענה שלם ולכן נדרש להפנות את הזרקור גם לשיח הפנימי. במקרה כזה יש לארגונים אזרחיים יתרון משמעותי על גורמי המדינה, משום שהם משוחררים מההאשמה כאילו מדובר בהגבלה מצד השלטון על חופש הביטוי.

לאחר שהראינו כי במדינות שונות במערב ממלאים ארגונים אזרחיים תפקיד משמעותי בהתמודדות עם השפעות זרות על תהליכים דמוקרטיים, ראוי לבחון מה יכול להיות מקומם של הארגונים האזרחיים גם בישראל, החל מגופי מחקר ועד ארגונים העוסקים בחינוך. יצוין כי קיימות התארגנויות בישראל שעוסקות בהגנה על השיח הפנימי מפני חדשות כזב או שימוש לא הוגן ברשתות החברתיות, אשר ברובן עוסקות בשיח הפנימי בלבד. חלק מארגונים אלו יכול לעסוק גם בהשפעה זרה חשאית, משום שכפי שהראינו במאמר, קיימת זיקה הדוקה ומשלימה בין האיום הפנימי לחיצוני.

שנית, השאיפה המוצעת היא יצירת קשרים בין ארגונים אזרחיים שונים הפועלים בתחומי זיהוי, מחקר וחינוך לשם התמודדות יעילה יותר, ואף ליצירת מאגר מידע המכיל שחקנים, נרטיבים ותכנים שונים ללמידה, למחקר ולהתגוננות. לאחר שיווצרו קשרים בין ארגונים אזרחיים, הם עשויים להוות מעין רשת אזרחית להגנה על הדמוקרטיה ולהתמקד הן באיומים חיצוניים והן באיומים פנימיים, ובזיקה ביניהם. רשת זו יכולה לקום בהדרגה על בסיס אמון ורצון משותף להיאבק בהשפעות זרות. לאורך זמן, שיתופי פעולה אלו יהיו נפוצים יותר, עד כדי יצירת רשת המאגדת מגוון רחב של גורמים (בודקי עובדות, עיתונאים, מכוני מחקר, ארגונים מתחום הגנת הסייבר, עמותות העוסקות בחינוך ואחרים), תוך יצירת פלטפורמות לשיתוף מידע רלוונטי ואף ליוזמות שילוביות נוספות.

מענה יעיל לאיום אסטרטגי של השפעה זרה על תהליכים דמוקרטיים מחייב שילוב ארגונים אזרחיים במדינות מערביות ליברליות כמאמץ משלים לפעילות

- K.N.C. (2020, January 17). Digital disinformation is destroying society but we can fight Back. *The Economist*. <https://econ.st/35Q2uJk>
- Laursen, F., Andersen, T. M., & Jahn, D. (2018). *Denmark Report: Sustainable Governance Indicator 2018*. SGI; Bertelsmann Stiftung <https://bit.ly/2KPZxBP>
- Legg, H., Kerwin, J. & Greason, G. (2018). The fight against disinformation in the U.S.: A landscape analysis. Harvard University, Shorenstein Center. <https://bit.ly/2Jnchz8>
- Legucka, A. (2020, March 19). Russia's long-term campaign of disinformation in Europe. Carnegie Europe. <https://bit.ly/2Tam5hn>
- Mckew, M.K. (2018, February 16). Did Russia affect the 2016 election? It's now undeniable. *Wired Magazine*. <https://bit.ly/34cXNJN>
- Ministry of Foreign Affairs of Denmark. (n.d.). Strengthened safeguards against foreign influence on Danish elections and democracy. <https://bit.ly/39nDRaq>
- Mueller, S.R. (2019). *Report on the investigation into Russian interference in the 2016 presidential election*. Department of Justice. <https://bit.ly/3p4LkQk>
- National Audiovisual Institute. (n.d.). *Finnish media education: Promoting media and information literacy in Finland*. <https://bit.ly/36dMH8u>
- Neset II (2018). *Teaching media literacy in Europe: Evidence of effective school practices in primary and secondary education*. Analytic report. European Union. <https://bit.ly/3mtA2nP>
- Pew Research Center. (2018). Eastern and Western European differ on importance of religion, views of minorities, and key social issues. <https://pewrsr.ch/3obFENv>
- Pew Research Center. (2019). Public trust in government: 1958-2019. <https://pewrsr.ch/2JiVvBl>
- Polyakova, A. (2019, July 10). United States efforts to counter Russian disinformation and malign influence. Testimony for the United States House Committee on Appropriations – Subcommittee on State, Foreign Operation, and Related Programs. Brookings. <https://bit.ly/3mhZQml>
- Poynter (n.d.). The Poynter Institute is a global leader in journalism. <https://bit.ly/3qdAfgP>
- Robinson, O., Coleman, A. & Sardarizadeh, S. (2019). A report on anti-disinformation initiatives. Oxford University, Oxford Technology & Elections Commission. <https://bit.ly/3vLkSPz>
- Schafer, B. (2018). A democratic response to digital disinformation: The role of civil society. in *AICGS policy report 68 – moving beyond cyber wars: A transatlantic dialogue*. Johns Hopkins University, American Institute for Contemporary German Studies. <https://bit.ly/3kMUf6T>
- Scott, M. (2019, December 11). How the West struggled to combat digital foreign interference. *Politico*. <https://politi.co/31ma7Wf>
- Singapore Legal Advice (2020). Singapore fake news laws: Guide to POFMA (Protection from Online Falsehoods and Manipulation Act). <https://bit.ly/3mCxwuY>
- Society Project and the Floyd Abrams Institute for Freedom of Expression. <https://bit.ly/2HNQQ9A>
- Bellingcat (n.d.). About. <https://bit.ly/33qRT7l>
- Bjola, C. & Papadakis, K. (2020). Digital propaganda, counterpublics and the disruption of the public sphere: The Finnish approach to building digital resilience. *Cambridge Review of International Affairs* 33(51), 1-29. <https://bit.ly/3pRALkv>
- Claesson, A. (2019). Coming together to fight fake news: Lessons from the European approach to disinformation. *New Perspective in Foreign Policy Issue* 17, 13-19. <https://bit.ly/37cLFJe>
- Davis, R., Crowley, J.B., & Corcoran, C. (2020). Civil society: A key player in the global fight against misinformation. *Kennedy School Review* 19. <https://bit.ly/2LWT5tu>
- Denmark (n.d.). Kremlin Watch. <https://bit.ly/36colMo>
- Denmark's Defence Against Disinformation. (2018, September 10). EUvsDisinfo Program. <https://bit.ly/2Je6kog>
- Digital forensic Research Lab (n.d.). About. Atlantic Council. <https://bit.ly/3mkfg9Z>
- European Audiovisual Observatory (2016). *Mapping media literacy practices and action in EU-28*. Council of Europe. <https://bit.ly/3q92f5u>
- Finland (n.d.). Kremlin Watch. <https://bit.ly/2JhInfE>
- Finland Corruption Report. (2020). Risk & Compliance Portal. <https://bit.ly/39kjly1>
- Finland Ministry of Finance. (2019, April). Policy Brief. <https://bit.ly/33QLi6R>
- France (n.d.). Kremlin Watch. Retrieved July 15th, 2020, from: <https://bit.ly/39lRx5F>
- France Corruption Report. (2020). Risk & Compliance Portal. <https://bit.ly/36c4nRT>
- French Government. (n.d.). Against information manipulation.: <https://bit.ly/35iARsb>
- Hamilton 2.0 Dashboard (n.d.). Alliance for Securing Democracy, The German Marshall Fund of the United States <https://bit.ly/37iksoD>
- Hellman, M., & Wagnsson, C. (2017). How can European states respond to Russian information warfare? An analytic framework. *European Security* 26(2), 153-170. <https://bit.ly/2IPMCP9>
- Helmus, T.C., Bodine-Baron, E., Radin, A., Magnuson, M., Mendelsohn, J., Marcellino, W., Bega, A. & Winkelman, Z. (2018). *Russian social media influence: Understanding the Russian propaganda in Eastern Europe*. Rand Corporation. <https://bit.ly/3o8kG9b>
- Humprecht, E., Esser, F. & Van Aelst, P. (2020). Resilience to online disinformation: A framework for cross-national comparative research. *The International Journal of Press/Politics*, 25(3), 493-516. <https://bit.ly/3lXDeYc>
- Intelligence and Security Committee of Parliament. (2020, July). Russia. <https://bit.ly/3smuCOs>
- Kavanaugh, J., Cherney, S., Reininger, H., & Griffin, N. (2020). *Fighting disinformation online: Building the database of web tools*. Rand Corporation. <https://bit.ly/2HRTQSZ>

- United States Senate Committee on Foreign Relations. (2020, March). Hearing on "The Global Engagement Center: Leading the United States Government's Fight Against Global Disinformation Threat". Testimony of Alina Polyakova for United States Senate on Foreign Relation – Subcommittee on State Department and USAID Management, International Operations, and Bilateral International Development. Retrieved July 22nd, 2020, from: <https://bit.ly/2JgHaoU>
- USA (n.d.). Kremlin Watch Program. <https://bit.ly/3qdBzR6>
- Vaissie, C. (2016). *Les réseaux du Kremlin en France*. Paris. Les Petits Matins. <https://amzn.to/37z6cJu>
- Walker, C. (2018). What is "sharp power"? *Journal of Democracy* 29(3), 9-23. <https://bit.ly/3sxwXpR>
- Statista (2019). Level of trust towards various public institutions among French people in 2018. <https://bit.ly/37fzRWD>
- Tackling Disinformation a la Francaise* (2019, April 2). EUvsDisinfo Program. <https://bit.ly/3fHhpKp>
- The Hague Center for Strategic Studies (2017). *The Kremlin house of mirrors: how liberal democracies can counter Russian disinformation and societal interference.* <https://bit.ly/2IUbgzV>
- The Finnish Society on Media Education (n.d.). About. <https://bit.ly/2JeLxR8>
- United States Department of Justice (n.d.). FARA – Foreign Agents Registration Act. <https://bit.ly/3oalo45>
- United States Law Library of Congress (2020). Government responses to disinformation on social media platforms: Denmark. <https://bit.ly/39l79pW>